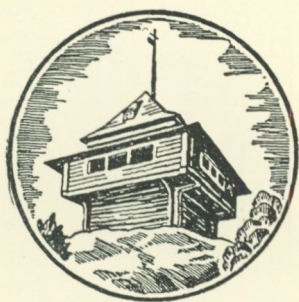

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1936**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1936

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

*Årsbokens omslag med en interiörbild från Bellmans-
museet på Skansen är utfört efter fotografi
av Olof Ekberg.*

Tryckt i gravyrtryck hos

Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1936

EN LANTMÄTARE SOM ARKITEKTURSKILDRARE

av Erik Andrén

Sveciaverket utgör en kunskapskälla, som arkitekturforskaren aldrig försummar att utnyttja. Dess bortåt 500 kopparstick ge oss ytterst värdefulla upplysningar om många av stormaktstidens praktfulla byggnader, som senare ha försvunnit eller ombyggt, om gårdsanläggningar med murar och terrasser och om trädgårdar med boskéer och häckar, av vilka numera i bästa fall blott några svaga spår kunna urskiljas.

Man har visserligen ofta ställt sig tveksam beträffande detaljriktigheten i Sveciabilderna. Dahlbergs egen och hans samtidas uppfattning om verket — »ad majorem patriæ gloriam», till ökad ära för fosterlandet — synes ge berättigande åt en viss misstänksam inställning till bilderna. I så måtto äro misstankarna befogade som anläggningar, där arbetena ännu pågingo då sticken tillkommo, kompletterats med ledning av arkitektens ritningar, som kanske sedermera frångingos. I stort sett har det likväl visat sig att gravyrerna äro tillförlitliga och dessutom har ju kunskapen om de projekterade men aldrig utförda detaljerna i en gårdsanläggning sitt stora värde.

I vår tid måste man dock beklaga att icke Erik Dahlbergs patriotism var av mer demokratisk art, att han icke avbildat även de enklare herresätena, bondgårdarna och torpen. Åt de små träbyggda herrgårdarna har han endast offrat några få planscher: Esplunda och Ekeberg i Närke samt Finsta i Uppland — den sistnämnda gården har naturligtvis medtagits i sin egenskap av Birgittas födelseort. Bondgårdarna letar man förgäves efter i hela Svecia, likaså prästgårdar och andra boställsgårdar.

Den enklare herrgårdsbebyggelse, som fanns vid 1600-talets slut, med oregelbundna gårdsplaner, kringbyggda med timmergrå och rödfärgade, torvtäckta stugor, som endast föga skilde sig från den välbesuttne bondens gård, denna sorts herrgårdsbebyggelse får man studera i fåtaliga dokument, där avsikten icke främst varit fäderneslandets förhärlikande. Mathias Palbitzki har efterlämnat några laverade skisser som äro av stort intresse. (Wilhelm Nisser, Mathias Palbitzki som connoisseur och tecknare). Några oljemålningar från 1600-talet finnas, där den holländska målarkonstens förkärlek för det vardagsmässigt enkla har inspirerat till en realistisk skildring av timmergårdarnas byggnadsformer; ett berömt exempel är Allaert van Everdingens målning av Julita gård. En och annan liten skissbok med anspråkslösa men för oss värdefulla reseanteckningar i bild kan ligga undangömd i gårdsarkiv eller på vindar. (Jämför t. ex. Uno Willers, En skissbok från stormaktstiden, Rig 1933.)

Slutligen äga vi i Lantmäteristyrelsens arkiv en synnerligen viktig källa till kunskapen om våra gamla herrgårdar. Visserligen ge kartorna i första hand upplysningar om gårdarnas markkaraktär, fördelningen av åker och äng etc., men även om själva gårdsbebyggelsen får man ofta veta något. Stundom — och detta är regel på 1700- och 1800-talen — äro gårdens olika hus i plan inlagda på kartan, men ofta finner man på 1600-talskartorna herrgårdsbyggnadens fasad inritad på platsen för mangården. Det gäller dock att undersöka dessa små byggnadsskisser, innan man godtar dem. De kunna vara mer eller mindre konventionella tecken, som endast betyda ståndsmässig bebyggelse, men de kunna också vara ögonblicksbilder, fångade av lantmätaren på platsen. I det senare fallet ha de stort värde, ty på dessa realistiska små teckningar kan man tryggare lita än på den representationskonst, som oljemålningar och kopparstick företräda.

De vackra, utomordentligt skickligt tecknade och kolorerade kartor, där en dylik miniatyrbild markerar gårdsplatsen, ha i regel tillkommit under 1600-talets sista och 1700-talets första decennier, alltså samtidigt med Sveciaverket.

Bild 1. Den till namnet okände lantmätare, som med sitt självporträtt signerat kartan över Björnö gård i Uppland 1665. Ritbordet, passaren, dioptern och mätlinan äro hans attribut.

Till namnet okänd är den lantmätare, som 1665 utfört en ståtlig karta över Björnö gård i Roslagen. Han har icke blott lagt in gårdsbebyggelsen i fågelperspektiv utan även i nedre högra hörnet målat en regelrätt veduta med skördefolk i förgrunden, gårdsbebyggelsen och i bakgrunden blånande kullar. En så utförlig gårdsskildring i bild tillhör givetvis undantagen, men även de ovannämnda miniatyrbilderna utgöra en icke föraktlig källa till kunskapen om vår äldre herrgårdsbebyggelse. — Björnökartan har nyligen utförligt behandlats av Sigurd Erixon i *Ett säteri i fågelperspektiv*, Svenska kulturbilder, ny följd, I.

Den man, vars kartbilder på dessa sidor i ett litet urval presenteras, är lantmätaren Erik Nilsson Agner, bördig från Ångermanland. Han erhöll 1683 fullmakt såsom ordinarie lantmätare i Södermanland efter Anders Andersson, som var för gammal att sköta »de nu för tiden förefallande många pressente förrättningar». Det behövdes just vid denna tid en ung kraft som kunde ta i håll med herrgårdskartorna, aktuella på grund av

den nära förestående reduktionen, och Agner fick order »att skynda genom natt och dag». Kartorna från åren 1683—85 över ett trettiotal sörmländska säterier — huvudsakligen från landskapets södra delar — äro alltjämt sammanhållna i ett gammalt skinnband med signum C 5, tillsammans med några av den bekante lantmätaren Ranies kartor från samma tid. En stor förtjänst hos Agner är att han i kolumnen »explicatio» kompletterat de i bild lämnade upplysningarna över gårdsbebyggelsen med några ofta mycket värdefulla notiser, som här nedan i sammandrag återgivas i samband med kommentarerna.

Bilden av Gäddeholm, nuvarande Tureholm nära Trosa, visar det stora stenhuset, så som det tedde sig efter ombyggnaden 1665—72 med sina nya i sten byggda flyglar — »hafwer ett stort och twänne smerre steenhuus sampt åtskilliga nya träabygningar och tarfwehuus i mangården . . .» En jämförelse med Sveciasticket — Erik Dahlberg var för övrigt ombyggnadens arkitekt — visar hur nära kartbilden från 1684 och sticket från 1699 överensstämman, bild 2 och 3. Fasaden har sju fönsteraxlar, därav tre i mittrisaliten, som krönes av en stor gavel med fyra fönster. Valmtaket är försett med en mängd takkupor och två skorstenar. Bortom huvudbyggnaden skymta de båda flyglarna, som på Sveciasticket ha valmtak men enligt Agner synas ha haft säteritak. Vid ryssarnas härjningar 1719 blev Gäddeholm plundrat och bränt i likhet med så många andra herresäten i kustbandet. Det återupbyggdes emellertid under 1730-talet efter Hårlemans ritningar, såsom närmare skildrats i denna årsboks föregående årgång (Gösta Selling, Ett slottsbygge på frihetstiden).

Det är svårt att bilda sig en klar uppfattning om Agners teckning av Tullgarn, bild 4. Anläggningen synes bestå av en tvåvåningsbyggnad med två runda trapptorn åt trädgårdssidan och möjligen åt sjösidan ännu ett torn, vars kupol skymtar ovan taknocken. Förgården inhägnas av murar med nischer eller möjligen låga huslängor med dörr- och fönsteröppningar. Infarten flankeras av ett par krigarbilder, som givetvis äro överdrivna

Bild 2. Gäddeholm, nuvarande Tureholm, i Trosa landsförsamling. Detalj ur Agners karta 1684.

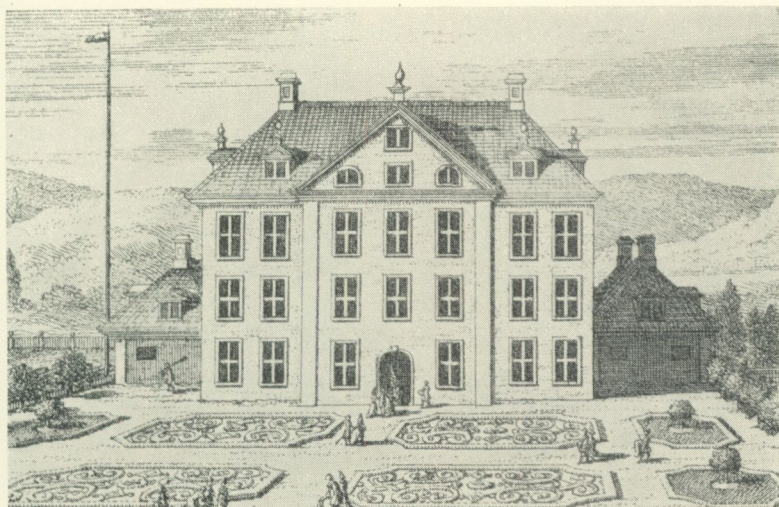

Bild 3. Gäddeholm enligt Svecia. Bilden graverades 1699.

i skala. Den ene håller sin hillebard, den andre lyfter hotfullt svärdet över sitt huvud. Åt sjösidan antydes en liknande kringbyggd gård, sannolikt med två från stora huset utskjutande envåningslängor. Dessa förbindas genom en tredje länga, försedd med en tornartad uppbyggnad i mitten. Även här har synbarligen en figurframställning använts såsom krön på tornhuven. Vid en hastig jämförelse med Sveciabilden, bild 5, som visar anläggningen från motsatta sidan, framträda endast olikheterna. Granskar man sticket närmare visar det sig att vissa överensstämmelser finnas, men det måste medges att skiljaktigheterna äro större. Man återfinner de båda tornen åt trädgårdssidan, vars kupoler sticka upp ovan taket — på Agners bild äro de dock av olika höjd. På sticket igenkänner man vidare den motsatta fasadens torn liksom den närmast sjön belägna längans porttorn. Men därmed äro likheterna slut. Hela komplexets resning och framförallt de mot sjön framskjutande flyglarna äro fullständigt olika. Dessutom saknar gravyren varje antydning om en förgård. Då Sveciagravyren och Agners teckning äro samtida — endast ett år skiljer — måste den ena vara otillförlitlig, och denna dom bör väl drabba Sveciabilden. Agners teckning bär med alla sina lustiga små detaljer större sanningsprägel. Ytterligare en omständighet förtjänar påpekas. Enligt Ebba Brahes handlingar i Riksarkivet funnos år 1672 på Tullgarn »7 jungfrur målade på bräder på två sidor med järnlemmar fastslagna» samt 2 hindar och 3 drängar av samma slag (Sten Karling, Trädgårdskonstens historia, sid. 503). Om ock flertalet av dessa varit trädgårdsfigurer, ledes dock tanken till de figurer som Agner återgivit på sin teckning. Man tänker också på de i plåt klippta figurer som kröna Skogaholms portal på Skansen.

Eriksberg är ju ett av Södermanlands mest berömda slott, avbildat på tre gravyrer i Svecia och väl bevarat ännu i våra dagar. Det kan därför synas som om lantmätarens lilla bild hade föga att ge. Emellertid ger ett studium av kartbilden från 1683 vid handen, dels att Agner är en trovärdig avritare och dels lämnar den vissa upplysningar om slottets byggnadshistoria. Bild 6 visar husets huvudparti med tre våningar ovan källaren,

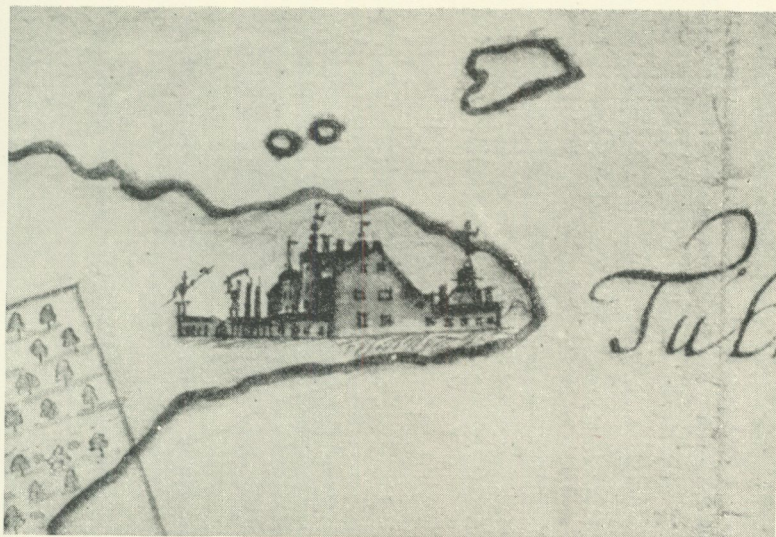

Bild 4. Tullgarn i Hölö socken, Södermanland. Anläggningen sedd från väster. Till vänster den delvis på utfyllnader i sjön anlagda trädgården. Detalj ur Agners karta 1685.

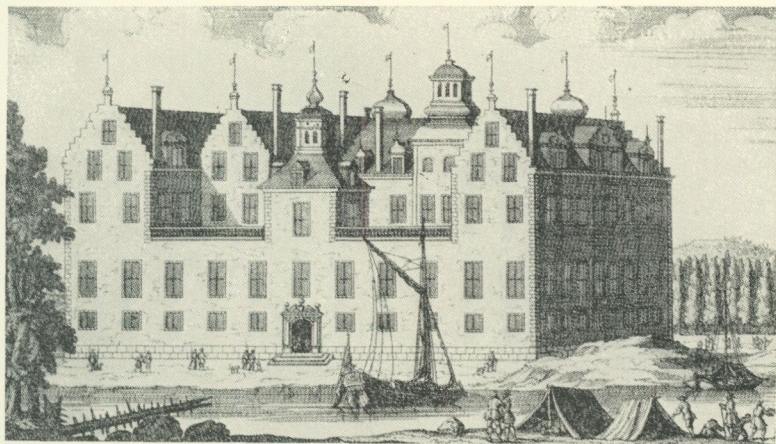

Bild 5. Tullgarn enligt Svecia. Slottet sett från sydost. Förlagan troligen från 1660-talet. Sticket från 1686.

en mittrisalit med tre fönsteraxlar och krönt av en låg fronton samt ett säteritak, krönt av två tornartade lanterniner. Alla dessa detaljer ha sina motsvarigheter i Sveciabladen och delvis även i slottets nuvarande skick — de båda lanterninerna, som tydligen en gång funnits, ha numera försvunnit. På Agners bild, där två av de utskjutande flyglarna borde synas, finns dock endast den ena. Detta stöder den allmänt godtagna teorien att huvudpartiet är äldst — troligen från omkring 1660 — medan flyglarna utbyggs först under Christoffer Gyllenstiernas ägotid (1667—1705).¹ Agners ord bekräfta ytterligare detta: »ett stort nyligen opbyggt steenhus, som till största delen ähr kommit till sin perfection och fullbordan . . .». År 1683 pågick alltså arbetet med flyglarna, men då Sveciasticken utfördes 1690—99 var bygget fullbordat.

Om Nynäs i Bälunge socken skriver Agner 1685: »hafwer ett stort steenhus för uthan andre nödvändi- och nyttige tarfwehuus, så i man- som ladugården, inrättat med trä- och humblegårdar, och brukas med Possessoris afwell och tienstefolck». Kartans lilla skiss, bild 7, visar ett ståtligt trevåningshus med säteritak. Taket med sina båda lanterniner erinrar om Eriksbergs men har ytterligare en smäcker takryttare i mitten. Till större delen härrör byggnaden från medeltiden och 1500-talet. Vid mitten av 1600-talet begyntes en om- och tillbyggnad, som avslutades av Conrad Gyllenstierna, död 1684. Agners bild visar sålunda byggnaden i dess splittrerna karolinska dräkt.

En jämförelse med Sveciabiliden av Nynäs ger det överraskande resultatet att denna visar huvudbyggnaden före ombyggnaden, ehuru sticket är daterat så sent som 1696. Förklaringen torde ligga däri, att stickets förlaga utförts på 1660-talet. Nynäs nämnes i listan över de förlagor och skisser, som Dahlberg 1667 medförde till Paris. Men det är onekligen förvånansvärt att Dahlberg, som så ofta avbildat endast projekterade anläggningar, i detta fall nöjt sig med en så föråldrad bild.

Hänö gård »ähr mycket wähl bygder, hafwandes ett steen-

¹ I ett analogt fall, Mälsåker, är dock den ofta framförda teorin om flyglarnas sekundära karaktär felaktig.

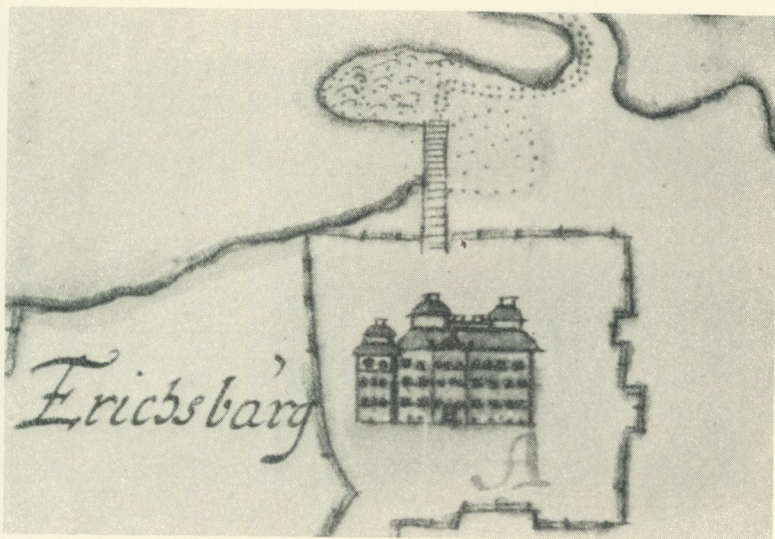

Bild 6. Eriksberg i Stora Malms socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1683.

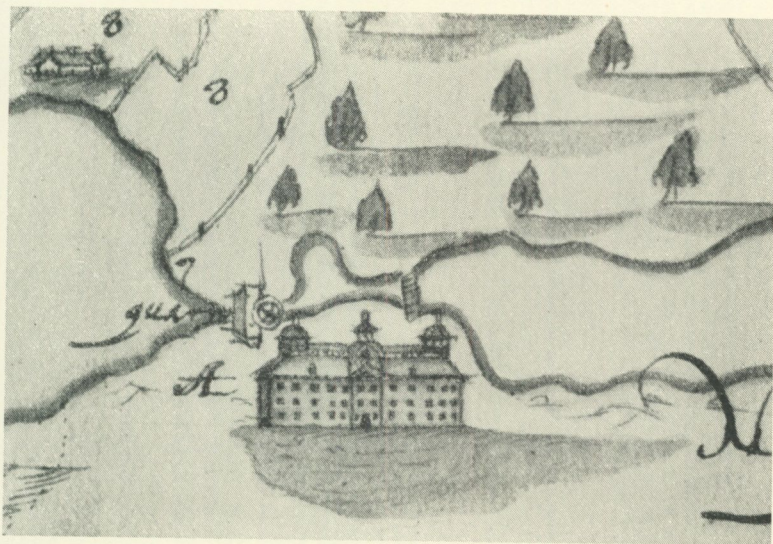

Bild 7. Nynäs i Bälinge socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1685.

huus sampt wähl bygda träbyggningar i mangården för uthan ett fatebuur af steen, ladugården thesslijkes wählbehållen, är ock inrättat med trää- och humblegårdar, hwilken af Possessoris egit tjänstefolck och afwell brukat warden», skriver Agner 1685. Gården byggdes till sätesgård av Carl Stures änka, fru Karin på Sjösa, troligen under 1600-talets första år. En följande ägare, landshövdingen Henrik Fleming, fullbordade 1648 det stenhus, som syns på bild 8, ett tvåvåningshus med rusticerade pilastrar mellan fönstren och ett högt valmtak med en takkupa åt söder. Bakom detta hus skymtar på bilden en tornartad byggnad: fatburen av sten. Att denna tillhör den ursprungliga gårdsbebyggelsen från 1600-talets början, är mycket sannolikt. Tydligen byggdes gården då enligt det ända sedan medeltiden förekommande systemet med ett fast hus i form av ett stentorn och en av låga timmerlängor inhägnad gård. Är ovan angivna tydning av bilden riktig, bör det nuvarande huset på Hånö ha uppstått därigenom att ännu en länga inom kort byggdes, parallell med 1648 års hus. Fatburen ombyggdes till mittparti och dess översta delar revos, så att takhöjden blev lika för hela byggnaden. Endast en noggrann undersökning på platsen kan dock avgöra, om byggnadshistorien är den här föreslagna.

Ett av Sveciabladet avbildar ett ståtligt träslott på Sjöholm i Ö. Vingåkers socken. Man har varit tveksam om huruvida något liknande överhuvudtaget existerat. Numera finnas inga spår kvar, ty huvudbyggnaden revs 1780, sedan den länge varit förfallen och obebodd. Agners teckning, bild 9, synes dock antyda, att byggnaden, då Sveciasticket 1706 tillkom, mycket väl kan ha tätt sig så som sticket visar. Kartbeskrivningen förmäler att gården »ähr wähl bygder af en nyy träbyggningh sampt en gammall med dubbla wåhningar, och åtskillige andre gamble träbyggningar j mangården, jembwähl goda ladugårdz och andre tarfwe huus». Teckningen visar ett tvåvåningshus med brant valmtak — bottenvåningen skymmes delvis av trädgården. Till höger synes en tornartad, rund eller mångkantig byggnad, som genom ett horisontalt streck anges vara sammanbyggd med tvåvåningshuset. Det kan sålunda icke vara fråga om ett fri-

Bild 8. Hånö i Bälinge socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1685.

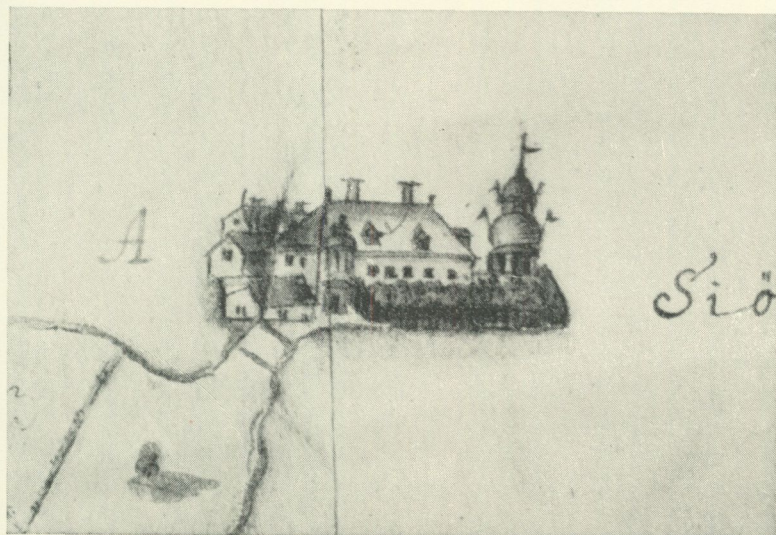

Bild 9. Sjöholm i Östra Vingåkers socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1684.

liggande lusthus; det är helt enkelt den ena av de ståtliga paviljonger, som enligt Sveciabilden sammanbindas med mittpartiet genom låga gallerier. Om den motsvarande vänstra paviljongen senare tillfogats eller ej, kan nu inte avgöras, men tänkbart är ju att den tillkommit under de mer än tjugu år, som ligga mellan Agners bild och Sveciasticket.

Hovsta i Björkviks socken bebyggdes som säteri 1632, och traditionen talar om ett envånings trähus från denna tid, som skulle ha kvarstått långt in på 1700-talet. Agners teckning från 1684 visar dock en gårdsanläggning av utpräglat karolinsk karaktär, som måste vara ganska sen — tydligen ej ens avslutad, ty huvudbyggnaden saknas. Vad vi se på bild 10 är en snörrät infart, ett monumentalt porthus, två små kvadratiske flyglar och gavlarna av de större flyglarna med två våningar. Alla husen äro timrade; Agner nämner »träne stora träbyggningar jämpte andre nye och kostbare tarfwe huus i mangården . . .». Den möjligheten finns att porthuset skymt huvudbyggnaden från den plats, där Agner stått och ritat. Troligare är dock att huvudbyggnaden då ännu ej var uppförd och att de tre åsyftade husen äro flyglarna och porthuset. Intressantast är kanske porthuset med sin höga och breda genomfart, sitt valmtak med flera kupor och sitt ståtliga torn. De små kvadratiske flyglarna med sina karnisformigt svängda tak äro karakteristiska för den karolinska tiden, liksom hela anläggningens symmetriska utformning.

I Stora Malms socken fanns förr ett säteri som hette Djulfors. Det tillhörde 1684 fältmarskalken Henrik Horn och var då bebyggt med »4 stora och goda träbyggningar i mangården samt välbehåldna ladugårds huus, inrättat med goda trä- och humblegårdar; hwilken brukas för Arrende med Possessorens egen afwel. Detta säterije är bygt i manna minne . . .» Bild 11 visar gården invid landsvägen, som leder till det strax söder därom belägna Eriksberg. Till vänster vid gårdsplanen ligger huvudbyggnaden, byggd i en våning, liksom alla de övriga husen, och försedd med ett brant sadeltak med fyra skorstenar och en liten takkupa mitt över ingångsdörren. Norr och söder om gårdsplanen ligga de båda flyglarna och i öster en långa parallell med

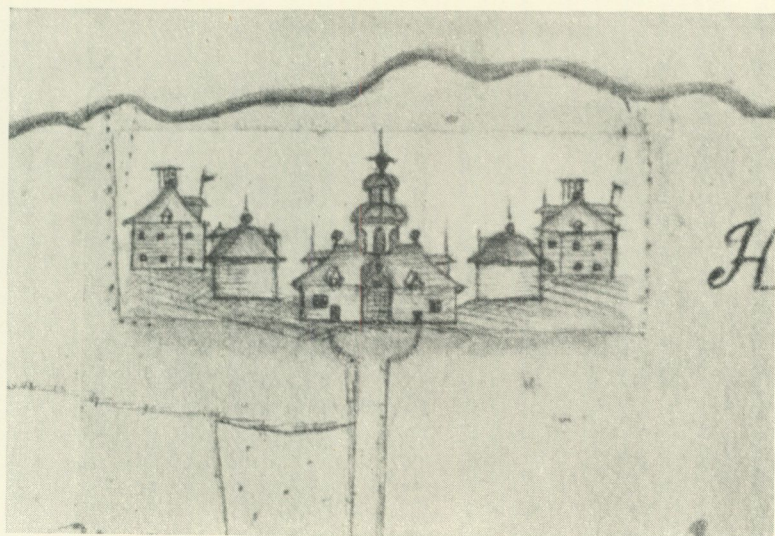

Bild 10. Hovsta i Björkviks socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1684.

Bild 11. Djulfors i Stora Malms socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1684.

huvudbyggnaden. Alla husen sammanbindas genom höga plank; mellan södra flygeln och östra längan syns infartsporten med sitt monumentala krön. Den östra längan, som sannolikt inrymmer stall och vagnbodar, skiljer mangården från fägården öster därom. Den senare inramas av två hus och plank. Tydligt är detta en gårdsanläggning av s. k. centralsvensk typ, där man- och fägård skiljas av en gemensam stalllänga. Denna gård köptes vid 1700-talets mitt av ryttmästaren David Hildebrand, som lät nedriva mangården och bruka godset som ladugård under Eriksberg.

Claestorp, vars äldre namn är Lastorp, ligger nära Sjöholm i Ö. Vingåkers socken. Säteriet hade 1684 »en stor wählbehållen träbyggning af dubbel våning sampt 4 st: andre gamble stugubyggningar och tarfwehuus i mangården. En god och wählbehållen ladugårdh, såsom ock trää- och humblegårdar. — Denne gård brukas med possessorens tjenstefolk och egen afwell.» Ägare var då översten Jakob Johan Hastfer. Mangårdens bebyggelse, som avbrann 1754, framgår av bild 12. De fyra nämnda timmerhusen inrama en firsidig gårdsplan. Huvudbyggnaden längst till vänster är ett ganska anseeligt trähus i två våningar med två fönsteraxlar i gaveln och ingångsdörr mitt på gårdsväggen. De båda flyglarna äro intressanta; de ha den egenartade korsform, som synes ha varit ganska vanlig under 1500- och 1600-talen. Mittpartiet, som skjuter ut något framför långväggarna, är byggt i två våningar och täckt med ett tvärställt sadeltak. Man känner denna hustyp genom andra samtida bilder, t. ex. Palbitzkis lavyrskiss av Julita, och man har den dokumentariskt belagd i gamla inventarier över Sörbo, nuvarande Mariedal i Västergötland.

»Näas, nu Malstanäas, ähr bygd efter säteriets wilkor af behåldna man- och ladugårdens huus... och brukas med Possessoris tjenstefolk och afwel.» Säteriet upprättades före 1649 och beboddes 1685, då kartan ritades, av välborne herr Niclas von Preutz. Gårdsbebyggelsen, som väl sannolikt är samtidig med säteribildningen, är den enklast tänkbara. Bild 13 visar två huslängor, som jämte plank inrama en fyrkantig gårdsplan. Den nederst på bilden synliga längan har inkörsport till gårds-

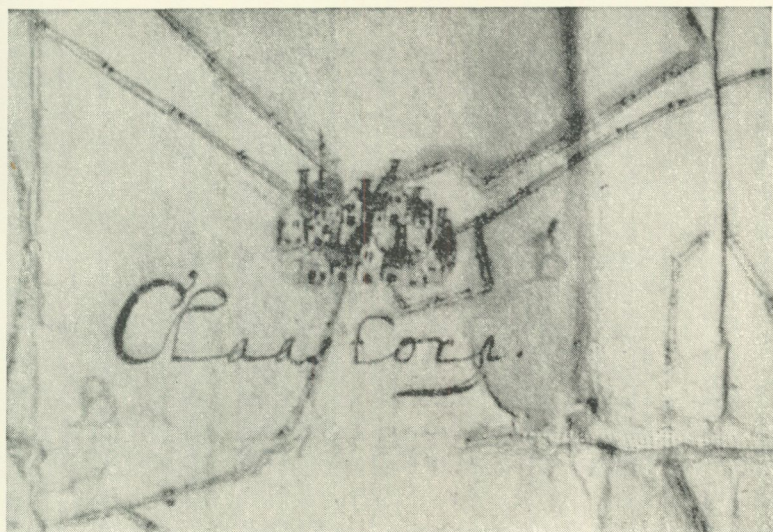

Bild 12. Claestorp i Östra Vingåkers socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1684.

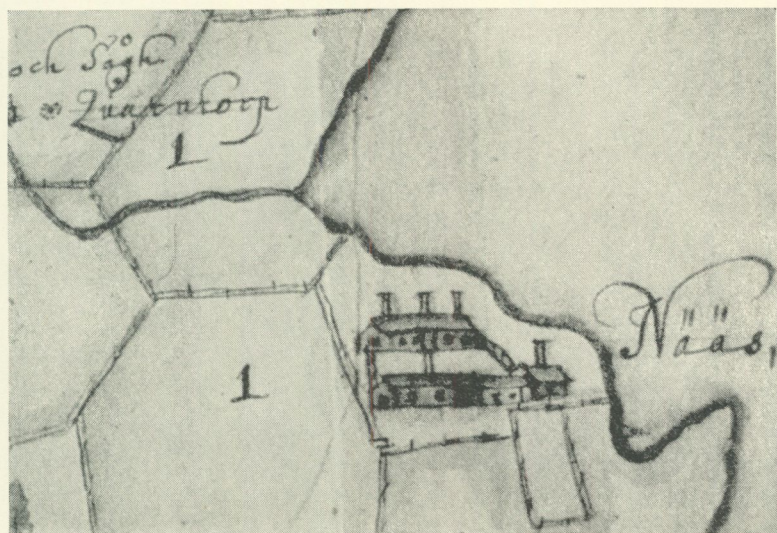

Bild 13. Malstanäs i Forssa socken, Södermanland. Detalj ur Agners karta 1685.

planen och inrymmer måhända till vänster stall, vagnbod och drängstuga (obs. skorstenen!) och till höger om porten ladugården. Den till höger härom liggande byggnaden kan mycket väl vara brygghuset, som på grund av sin eldfarlighet gärna förlades till en särskild byggnad, ej sammanbyggd med de övriga husen. Vid gårdsplanens borte sida ligger huvudbyggnaden med ingång mitt på huset och två fönster å ömse sidor. Mitt på gaveln ett fönster. Exteriören tyder på att huset är en parstuga med förstuga och kammare (med eldstad) i mitten samt dagligstuga på ena och gäststuga på andra sidan om förstun.

Säterierna Djulfors, Claestorp och Malstanäs motsvara näppe-
ligen de fordringar vi nuförtiden vilja ställa på ståndsmässig
bebyggelse. Man ville snarast kalla dem bondgårdar. Men även
den obetydligaste av de här nämnda, Malstanäs, säges vara
»bygdt efter säteriets wilkor» — och detta just vid en tid då re-
duktionens damoklessvärd hängde över de gårdar, vars säteri-
frihet på något sätt kunde bestridas! Man får kanske tänka sig
att det utvändigt föga ståndsmässiga skicket kompensades
genom en rik invändig utsmyckning av en art, som den med
Malstanäs ungefär samtida Tovastugan i Södermanland repre-
senterar. Måhända har också en utvändig rödfärgning av sätes-
gårdarnas byggnader bidragit till att markera en viss klasskillnad
vid denna tid. Men härom lämna de små kartbilderna med sin
diskreta och alltför schematiska färgläggning inga upplysningar.